

DE VAL VAN ROME

EEN HOORCOLLEGE OVER HET
EINDE VAN HET ROMEINSE RIJK
EN DE ANTIEKE BESCHAVING

door Henk Singor

INHOUDSOPGAVE

College 1. Het probleem van 'de ondergang'; het Romeinse Rijk en zijn burens rond het jaar 400

H1. Inleiding: het probleem van 'de ondergang van het Romeinse Rijk'

H2. Het Romeinse Rijk rond het jaar 400: politieke, militaire en sociaal-economische structuren

H3. De antieke beschaving rond het jaar 400: religie en mentaliteit, literatuur en materiële beschaving

H4. Het 'Barbaricum' in het noorden en het Nieuw-Perzische Rijk in het oosten en hun verhouding tot het Romeinse Rijk

College 2. Germaanse volken en koninkrijken op Romeins grondgebied, 376-441

H5. De Goten, 376-418

H6. Vandalen, Alanen, Sueven en Bourgondiërs, 407-429

H7. Het verlies van Brittannië en grote delen van Gallië en Spanje voor het Romeinse Rijk

H8. Het verlies van Noord-Afrika aan de Vandalen; verhouding tussen het West- en het Oost-Romeinse Rijk tot 441

College 3. Het einde van het West-Romeinse en het overleven van het Oost-Romeinse Rijk

H9. Kortstondige machtsontplooiing van de Hunnen, 441-453

H10. Het Visigotische koninkrijk en de opkomst van de Franken

H11. Het einde van het West-Romeinse Rijk, 425-476

H12. De Ostrogoten in Italië, 493-551

College 4. Het Oost-Romeinse Rijk van de late 5de tot de vroege 7de eeuw

H13. Herleving van de macht van het Oost-Romeinse Rijk in de 5de en 6de eeuw

H14. De antieke beschaving rond het jaar 600: religie en mentaliteit, literatuur en materiële beschaving (de wereld van *Late Antiquity*)

H15. De wereld rond de Middellandse Zee omstreeks 600

H16. De grote oorlog tussen het Oost-Romeinse en het Nieuw-Perzische Rijk, 604-628, en zijn gevolgen

College 5. De transformaties van de zevende eeuw

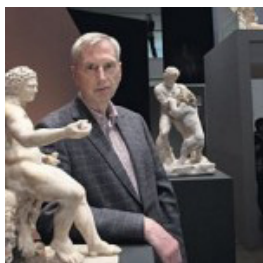
H17. De opkomst van de islam en de eerste Arabische veroveringen tot 656

H18. De transformatie van het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk in de zevende eeuw

H19. Verdere islamitische veroveringen in de zevende en vroege achtste eeuw

H20. Het einde van de culturele eenheid rond de Middellandse Zee en het begin van de Europese Middeleeuwen

Beknopte bibliografie

HENK SINGOR

Dr. Henk Singor was tot 2012 als docent verbonden aan de sectie Oude Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Zijn specialisaties zijn het archaische Griekenland, de geschiedenis van Sparta, militaire geschiedenis, de contacten van de antieke wereld met (Oost-)Azië en het vroege christendom. Hij heeft een reeks wetenschappelijke en populair-wetenschappelijke publicaties op het gebied van de Oude Geschiedenis op zijn naam staan. Hij is o.a. bekend als auteur van *De Komst van Alexander: Alexander de Grote en zijn nalatenschap in Azië* (Ambo-Anthos, Amsterdam 2010) en *Constantijn en de christelijke revolutie in het Romeinse Rijk* (Ambo-Anthos, Amsterdam 2014). Bij Home Academy verscheen eerder van hem het hoorcollege *Oorlog in de oudheid*.

HOVO AMSTERDAM

Dit hoorcollege is tot stand gekomen in samenwerking met HOVO Amsterdam. Sinds 1990 biedt de Vrije Universiteit - onder de noemer HOVO Amsterdam – colleges en cursussen op universitair niveau voor iedereen vanaf vijftig jaar op het gebied van de geesteswetenschappen, de sociale wetenschappen en de natuurwetenschappen.

Kijk voor meer informatie en het actuele aanbod op www.hovo.vu.nl

SYNOPSIS VAN HET HOORCOLLEGE *DE VAL VAN ROME*

College 1. Het probleem van 'de ondergang': het Romeinse Rijk en zijn burens rond het jaar 400

H1. Inleiding: het probleem van 'de ondergang van het Romeinse rijk'

- traditionele periodisering van de westerse geschiedenis en *Late Antiquity*
- afbakening van het probleem van 'de ondergang van het Romeinse Rijk' in ruimte en tijd
- tijdgenoten, middeleeuwen en humanisten over 'de ondergang'
- Montesquieu en Edward Gibbon (*A History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 1776-1788)
- gangbare opinies omtrent 'de ondergang' in de 19de, 20ste en vroege 21ste eeuw
- het Romeinse Rijk en de antieke beschaving niet identiek, wel nauw verbonden

H2. Het Romeinse Rijk rond het jaar 400: politieke, militaire en sociaaleconomische structuren

- de politieke organisatie: het keizerschap als spil van het hele politieke bouwwerk; efficiëntie en inefficiëntie / corruptie van het keizerlijke bestuur
- een standenmaatschappij; arm en rijk, stad en land, 'aanzienlijken' en 'nederigen'
- de militaire organisatie: grenstroepen en veldlegers, fortificaties, strategie en tactiek, rekrutering en betaling

H3. De antieke beschaving rond het jaar 400: religie en mentaliteit, literatuur en materiële beschaving

- heidendom, jodendom en heterodoxe of 'ketterse' christelijke stromingen
- het orthodoxe of katholieke christendom: macht en organisatie, dogmatische twisten; monniken en heremieten als nieuw fenomeen
- pagane en christelijke literatuur; elite- en volkscultuur
- kerstening van het maatschappelijk leven
- christelijke kunst: kerk bouw, beeldhouwkunst en kleinkunst, mozaïeken

H4. Het 'Barbaricum' in het noorden en het Nieuw-Perzische Rijk in het oosten en hun verhouding tot het Romeinse Rijk:

- Keltische, Germaanse en andere volken aan de Europese grenzen van het rijk
- Het Nieuw-Perzische of Sasanidische Rijk
- Romeinse politiek / strategie tegenover de Europese barbaren
- Romeins-Perzische relaties

College 2. Germaanse volken en koninkrijken op Romeins grondgebied, 376-441

H5. De Goten, 376-418

- 376 Verschillende Gotische (e.a.) volksgroepen met toestemming van keizer Valens de Beneden-Donau over; fricties met de Romeinse autoriteiten; plunderingen; pogingen van de Romeinen de Goten met geweld te onderwerpen.
- 378 Slag bij Adrianopel: een Romeins leger onder keizer Valens door de Goten vernietigend verslagen.
- 378-382 Goten trekken rond op de Balkan, terwijl de nieuwe keizer Theodosius (379-395) aan de wederopbouw van het leger in het oosten van het rijk begint.
- 382 Verdrag tussen de Goten en keizer Theodosius: de Goten als 'bondgenoten' van het Romeinse Rijk.
- 394 Theodosius verslaat de usurpator Eugenius van het West-Romeinse Rijk in de slag bij de Frigidus in Noord-Italië (Goten in zijn leger); voor korte tijd regeert Theodosius over het hele Romeinse Rijk.
- 395 dood van Theodosius; hij wordt in het oosten opgevolgd door zijn oudste zoon Arcadius (395-408) en in het westen door zijn jongere zoon Honorius (395-423). Beide keizers gedomineerd door machtige generaals en hovelingen / 'ministers', in het westen de Germaan Stilicho, in het oosten korte tijd de Goot Gainas. Rebellen van de Goten op de Balkan, die onder leiding van Alarik beginnen te plunderen

tot in Griekenland.

- 400 anti-Gotische omwenteling in Constantinopel: vele Gotische soldaten vermoord, Gainas op de vlucht gedood; Alarik (intussen officieel Magister Militum of opperbevelhebber van een Romeins veldleger) trekt naar het westen.
- 402 Alarik valt Italië binnen, maar door Stilicho in een aantal gevechten tot de terugtocht gedwongen, toch in 405 Magister Militum van het westelijk rijk.
- 405/6 Invasie van verschillende Gotische groepen over de Donau in de richting van Noord-Italië door Stilicho verslagen.
- 407 Alarik valt opnieuw voor korte tijd Italië binnen.
- 408 dood van Arcadius in Constantinopel. Stilicho belooft Alarik een grote som als hij niet opnieuw Italië binnenvalt; Stilicho in Italië op last van Honorius geëxecuteerd; Alarik trekt weer Italië binnen; creëert de Visigoten door het samengaan van verschillende Gotische groepen onder zijn leiding.
- 410 plundering van Rome door Alarik; de Visigoten naar het zuiden van Italië, waar Alarik onverwachts sterft; onder Athaulf de Visigoten weer noordwaarts.
- 411-414 Athaulf trekt plunderend door Gallië en mengt zich in de strijd tegen diverse pretendentes, formeel aan de kant van keizer Honorius.
- 414 Athaulf huwt Galla Placidia, halfzuster van Honorius
- 415 Athaulf vermoord; na enige tijd Walja koning van de Goten; voor keizer Honorius vecht Walja tegen de Vandalen in Spanje.
- 418 vestiging van de Visigoten in Aquitanië als 'bondgenoten' van de keizer; dood van Walja; opgevolgd door koning Theodorik I (418-451)

H6. Vandalen, Sueven, Alanen en Bourgondiërs, 406-429:

- 406 usurpator Constantijn steekt vanuit Brittannië over naar Gallië en weet gezag te vestigen in grote delen van Gallië en sinds 408 ook van Spanje als Constantijn III (406-411); Vandalen, Alanen en Sueven steken de Rijn over (31 december 406) en verbreiden zich over West- en Zuid-Gallië; Bourgondiërs even later over de Boven-Rijn en door de usurpator-keizer Constantijn III als 'bondgenoten' geaccepteerd.
- 409 Vandalen, Alanen en Sueven trekken over de Pyreneeën Spanje binnen: de Sueven naar het westen, de Alanen en Vandalen naar het centrum en het zuiden van het schiereiland; keizer Honorius erkent Constantijn III als wettig collega.
- 411 Constantius, generaal van Honorius, overwint en doodt Constantijn III; de Visigoten onder Athaulf verschijnen in Zuid-Gallië.
- 415 De Goten trekken als bondgenoten van de keizer Spanje binnen om Vandalen en Alanen te bevechten; Athaulf in Barcelona vermoord, opgevolgd door Walja die een deel van de Vandalen en Alanen uitroeit.
- 418 De Visigoten onder Walja sluiten een verdrag met de keizer en krijgen woonplaatsen in Aquitanië; dood van Walja, opgevolgd door Theodorik I.
- 421 Constantius, intussen gehuwd met Galla Placidia, tot augustus verheven, maar sterft nog in hetzelfde jaar; laat zoontje Valentinianus na.
- 423 dood van Honorius; in Rome een zekere Johannes tot keizer uitgeroepen maar niet erkend in Constantinopel.
- 425 Johannes verslagen en gedood door een leger gezonden door de Oost-Romeinse regering van Theodosius II (408-450), die de troonsopvolging van Valentinianus (III) (425-455) in het westen veiligstelt.
- 429 Vandalen (en het restant van de Alanen) trekken door naar Noord-Afrika onder hun koning Geiseric; de Sueven breiden hun macht over heel West-Spanje (en het latere Portugal) uit.

H7. Het verlies van Brittannië en grote delen van Gallië en Spanje voor het Romeinse Rijk

Brittannië:

- 406: usurpator Constantijn met een groot deel van de Romeinse troepen weg uit Brittannië naar Gallië.

- 410 / 411 Brittannië in opstand tegen de usurpator Constantijn
- 412 / 413 keizer Honorius schrijft de bewoners van Brittannië dat het Romeinse Rijk hen niet langer kan verdedigen. De bewoners van Brittannië spoedig verdeeld in talloze 'koninkrijkjes'; onderlinge rivaliteiten en raids van Ieren, Picten, Scoten en Germanen van over de Noordzee: Angelen, Saksen, Juten; Germaanse krijgsbendes soms als bondgenoten / huurlingen door de Britten te hulp geroepen; geleidelijke vestiging van Germaanse invallers in het oosten van Brittannië en in de loop van de 5de en 6de eeuw geleidelijke uitbreiding daarvan westwaarts; deel van de Britse bevolking wijkt ook westwaarts en naar het vasteland (Bretagne) uit, een deel blijft ter plaatse en gaat geleidelijk op in de Angelsaksische bevolking; de Angelsaksen stichten in de latere 5de en 6de eeuw op hun beurt ver schillende kleine koninkrijkjes; de Britten grotendeels christelijk, de Germanen grotendeels heidens.

Gallië:

- 411 na nederlaag en dood van Constantijn III het gezag van de West-Romeinse keizer over Gallië op papier 'hersteld', maar ondermijnd door rondtrekkende benden Germanen en Bagaudae (deserteurs en weggelopen boeren en slaven); Bourgondiërs aan de Boven-Rijn; Franken aan de Beneden Rijn breiden hun macht geleidelijk uit.
- 418 de Visigoten krijgen de facto een onafhankelijk koninkrijk in Aquitanië.
- 421 dood van Constantius III, de laatste krachtige Romeinse heerser in het westen; verschillende Romeinse generaals strijden om de suprematie na de dood van Honorius in 423.
- 429 Aetius wordt na geslaagde campagnes tegen Visigoten en Franken Magister utriusque militiae ('opperbevelhebber') in Gallië en Italië.
- 435 Aetius, nu met de titel patricius en de facto de hoogste bevelhebber van het West-Romeinse Rijk, verslaat de Bagaudae in Gallië.
- 436 Aetius vernietigt in samenwerking met de Hunnen, zijn bondgenoten, het koninkrijk van de Bourgondiërs rond Worms; restant van de Bourgondiërs nu (zuid-)westelijk van de Rijn.
- 436-439 oorlog van Aetius tegen de Visigoten; niettemin verdere machtsuitbreiding van de Visigoten in Gallië
- 451 grote invasie van de Hunnen in Gallië onder Attila; op de Catalaunische velden bij Châlons verslagen door een coalitie van Romeinen, Franken, Bourgondiërs en Visigoten onder leiding van Aetius (Theodorik I van de Visigoten sneuvelt).
- 454 Aetius door Valentinianus III vermoord. De facto einde van het gezag van de West-Romeinse keizer in Gallië, waar de Visigoten zich uitbreiden tot de Loire; een pocket van Romeins bewind blijft bestaan rond Soissons; expansie van de Franken.

Het Pyrenee Schiereiland:

- 409 Vandalen, Alanen en Sueven trekken over de Pyreneeën en verbreiden zich over het schiereiland
- 415 Visigoten onder Walja vernietigen een deel der Vandalen en Alanen.
- 429 Vandalen en restant van de Alanen steken over naar Noord-Afrika; Sueven breiden hun gebied in Spanje verder uit; alleen stukken in het oosten nog Romeins.

H8. Het verlies van Noord-Afrika aan de Vandalen; de verhouding tussen het West- en het Oost-Romeinse Rijk tot 441

- 429 invasie van de Vandalen in Noord-Afrika onder koning Geiserik (427-477)
- 432 Bonifatius, Romeins opperbevelhebber in Noord-Afrika, steekt met zijn troepen naar Italië over in een machtsstrijd met Aetius, die door hem verslagen wordt, maar Bonifatius sterft aan zijn verwondingen.
- 435 Vandalen en Alanen krijgen van de keizer woonplaatsen toegewezen in Numidië, maar hun expansie gaat voort.
- 439 Geiserik verovert Carthago.
- 440 Vandalen beginnen aan raids overzee; eerste aanval op Sicilië.
- vanaf 423 (dood van Honorius) enige bemoeienis in de vorm van pogingen tot steun van het Oost-Romeinse Rijk aan het westen. Maar het oosten heeft te kampen met de afpersingen en bedreigingen door de Hunnen, vooral na 434. Toch proberen beide rijkshelften een gezamenlijke expeditie te onder-

nemen tegen de Vandalen: een invasie van Noord-Afrika vanuit Sicilië, in 441. Maar de hele onderneming wordt afgelast na nieuwe raids van de Hunnen op de Balkan. Het betekent het definitieve verlies van Noord-Afrika voor het West-Romeinse Rijk en door de daaraan verbonden grootschalige inkomstenderving in feite het einde van het West-Romeinse Rijk als 'grootmacht' boven de verschillende op zijn grondgebied ontstane Germaanse koninkrijken. De Vandalen als Ariaanse christenen weigeren te integreren met of te assimileren aan de Romeinse christelijke bevolking van Noord-Afrika, wat op den duur hun macht ondermijnt.

College 3. Het einde van het West-Romeinse en het overleven van het Oost-Romeinse Rijk

H9. Kortstondige machtsontplooiing van de Hunnen, 441-453

- De Hunnen tot de tijd van Attila: herkomst, karakter; de Hunnen als veroorzakers van de Germaanse volkerenbewegingen in 376 en misschien in 405-407.
- De Hunnen in Midden-Europa; Aetius' verhouding tot de Hunnen.
- 434 Rua, leider van de Hunnen, eist en krijgt verhoging van het door Constantinopel te betalen tribuut.
- 440 Rua's neven en opvolgers, de broers Bleda en Attila, dwingen Constantinopel tot verdere verhoging van het tribuut.
- 441-453 Attila heerser over de Hunnen (Bleda op een zijspoor gezet en in 445 vermoord); eerste plunderingen van Attila op de Balkan in 441/2 (hierdoor terugroeping van de Oost-Romeinse strijdmacht die voor de invasie van Noord-Afrika bestemd was).
- 447 tweede invasie van Attila op de Balkan: plunderingen en verwoestingen tot voor de muren van Constantinopel; de keizer geeft hem een strook land langs de Donau en belooft een nog hoger tribuut (altijd in goud).
- 448 Oost-Romeins gezantschap naar Attila (in Hongarije), beschreven door de historicus Priscus.
- 451 Attila trekt naar het westen, maar wordt in de slag op de Catalaunische Velden door een coalitieleger o.l.v. Aetius tot de terugtocht gedwongen.
- 452 Attila valt Noord-Italië binnen, plundert Milaan en andere steden; gezantschap van paus Leo I (de Grote) naar Attila; vooral de malaria in zijn kamp brengt de Hun ertoe om naar Hongarije terug te keren.
- 453 dood van Attila; onrust onder de Germaanse volksgroepen die aan de Hunnen onderworpen waren; einde van de macht van de Hunnen.
- In 454 maken de Gepiden zich onafhankelijk, spoedig gevolgd door andere stammen; rond 459 een nieuwe groep Goten, de latere Ostrogoten, onafhankelijk van de Hunnen in Hongarije; rivaliteiten onder de zonen van Attila; restanten van de Hunnen in de kustvlakten vanaf de Donaumonding tot de Kaukasus (sommigen nemen als bondgenoten/huurlingen dienst in het Oost-Romeinse leger).

H10. Het Visigotische koninkrijk en de opkomst van de Franken

De Visigoten:

- Theodorik II (451/2-466): nieuwe invasie in Spanje, nu met het oog op blijvende inbezitneming; grote delen van het schiereiland bezet;
- Eurik (466-484): verdere veroveringen: noordwaarts tot de Loire, in Spanje de Sueven teruggedrongen tot Galicië in het noordwesten;
- 507 grote nederlaag van de Visigoten tegen de Franken: alleen de kuststrook van Narbonne in Gallië blijft Visigotisch; voor het overige het Visigotisch koninkrijk nu een Spaans koninkrijk; hoofdstad in de 6de eeuw wordt Toledo; het Ariaanse christendom van Sueven en Visigoten staat een integratie met of assimilatie aan de Hispano-Romeinse bevolking in de weg. Maar de incorporatie van het Suevische rijk en de overgang van de Visigoten naar het katholieke christendom in 589 zal het ontstaan van een meer homogeen rijk mogelijk maken.

De Franken:

- 454 Moord op Aetius; hierna snelle ineenstorting van het Romeinse gezag in Gallië: uitbreiding van de machtsgebieden van de Visigoten, Britten (in Bretagne), Bourgondiërs en Franken;
- 463 Een restant van het Romeinse leger o.l.v. Aegidius (waarschijnlijk een Magister militum) handhaaft zich als onafhankelijke macht rond Soissons.
- De Franken breiden hun macht zuidwaarts uit onder koning Childerik; deze in 481 opgevolgd door zijn zoon Clovis; verschillende Frankische 'deelkoningen' door Clovis gewelddadig uitgeschakeld en de facto eenheid van de Franken gevestigd; aanval van Clovis op Syagrius, de opvolger van Aegidius in Soissons: Syagrius verslagen in 486; hierna machtsuitbreiding van de Franken tot de Loire; verdere machtsuitbreiding zuidoostwaarts: de Bourgondiërs worden afhankelijke 'bondgenoten', de Thüringers en de Alamannen verslagen en geïncorporeerd in het Frankische koninkrijk.
- ca. 496 overgang van Clovis tot het katholieke christendom.
- 507 overwinning op de Visigoten: heel Gallië, behalve Bretagne en de kuststrook van de Middellandse Zee, nu het Frankische koninkrijk: dynastie van de Merovingen regeert tot in de achtste eeuw. Het katholieke christendom van de Frankische koningen maakt een snelle integratie of vermenging met de Gallo-Romeinse aristocratie mogelijk.

H11. Het einde van het West-Romeinse Rijk, 425-476

- 425-455 regering van Valentinianus III
- 433-454 dominerende positie van Aetius.
- 439 verlies van Noord-Afrika met de inneming van Carthago door de Vandalen een uiteindelijk fatale slag voor het westelijke keizerrijk, nog eens bevestigd in de afgelasting van een gezamenlijke expeditie van het Oost- en het West-Romeinse rijk tegen de Vandalen in Noord-Afrika in 441.
- 451 en 452 invasies van de Hunnen onder Attila in Gallië en in Noord-Italië
- 455 moord op Valentinianus III; de moordenaar Petronius Maximus tot augustus uitgeroepen; twee maanden later Rome geplunderd door de Vandalen; Petronius gedood bij zijn vlucht uit Rome; in Gallië daarop een zekere Avitus door de Gallo-Romeinse aristocraten met steun van de Visigotische koning tot keizer uitgeroepen.
- 456 Avitus in Noord-Italië verslagen en afgezet (wordt bisschop, sterft spoedig).
- 457 Majorianus tot keizer uitgeroepen. (457-461).
- 459 De Goten rond de Midden-Donau, bevrijd van de heerschappij der Hunnen en verenigd onder Valamer, vallen Oost-Romeins grondgebied binnen en eisen jaarlijks tribuut.
- 461 Majorianus lanceert na lange voorbereiding weer een expeditie om Noord-Afrika van de Vandalen te bevrijden, maar lijdt een zware nederlaag onderweg in Spanje; hij wordt afgezet door de Germaanse Magister peditum Ricimer en kort daarop geëxecuteerd.
- 461-472 Ricimer domineert het westelijke keizerrijk; nog in 461 een zekere Libius Severus door hem tot keizer gemaakt, die niet veel kan uitrichten en in 465 sterft; het keizerschap in het westen blijft nu twee jaar vacant; verdwijning van elk Romeins gezag ten noorden van de Alpen.
- 467 na lange onderhandelingen Anthemius, een generaal van de Oost-Romeinse keizer Leo I, door Ricimer als keizer in het westen geaccepteerd.
- 468 opnieuw een poging Noord-Afrika te heroveren: een grote vloot met landingsleger vanuit het Oost-Romeinse rijk, aangevuld met schepen en troepen uit Italië, probeert een landing in Noord-Afrika te forceren, maar wordt vernietigend verslagen voor de kust niet ver van Carthago.
- 472 burgeroorlog tussen Ricimer en Anthemius: de keizer verslagen en gedood; Ricimer maakt nu een zekere Olybrius tot keizer. Maar zowel Ricimer als Olybrius sterven nog hetzelfde jaar; nieuwe Germaanse groepen (Skiren, Rugiërs e.a.) vanuit het Boven-Donaugebied naar Italië en formeel in het keizerlijke leger opgenomen.
- 473 de Goten op de Balkan o.l.v. Theodorik de Amal verenigd tot het volk van de Ostrogoten, voeren raids op Romeins grondgebied uit; in hetzelfde jaar in Italië door de Bourgondiër Gundobad, de opvolger van Ricimer, een zekere Glycerius tot keizer uitgeroepen.
- 474 Gundobad terug naar Bourgondië om er koning te worden; vanuit Dalmatië valt Julius Nepos Italië binnen: Glycerius door hem verslagen (en tot bisschop van Salona gemaakt), waarop Nepos zichzelf

tot westelijke keizer uitroept, met steun van de nieuwe keizer van het oosten: Zeno (474-491).

- 475 Het leger in Italië o.l.v. de Germaan Orestes jaagt Nepos terug naar Dalmatië, waarna Orestes zijn zoon Romulus Augustulus tot keizer uitroept (31 okt.).
- 476 rebellie van Odovakar: Orestes gedood en Romulus Augustulus afgezet; Odovakar stuurt de keizerlijke insignia terug naar Constantinopel; Romulus Augustulus krijgt een landhuis in Campanië, Odovakar wordt 'koning der Germanen in Italië'.
- Beslissende factoren in de ondergang van het West-Romeinse Rijk.

H12. De Ostrogoten in Italië, 493-551

- 489 Theodorik de Amal valt met zijn Ostrogoten en met de zegen van keizer Zeno, Italië binnen.
- 493 Odovakar door Theodorik bij Ravenna gedood; begin van het Ostrogotische koninkrijk in Italië (in 497 krijgt Theodorik de koninklijke insignia van de Oost-Romeinse keizer Anastasius). Een 'dubbel' rijk: Gotisch en 'Romeins': een senaat in Rome, een koninklijk paleis in Ravenna; katholieke Romeinen naast Ariaanse Goten; Gotische adel en krijgers ontvangen land in voornamelijk Noord-Italië. Nabloe van de Latijnse letteren in het Ostrogotische koninkrijk: Boethius (dichter, filosoof, terechtgesteld 524) en Cassiodorus (eerste minister onder Theodorik, theoloog, literator, geleerde).
- Onder Theodorik (493-526) het Ostrogotische koninkrijk een prestigieuze positie te midden der Germaanse staten (huwelijksverbintenissen met diverse koningshoven); zijn dochter Amalasantha (enig kind) huwt de Visigoot Eutharik, die zijn schoonvader moest opvolgen, maar in 523 sterft.
- 526–534 regering van Athalarik, het zoontje van Eutharik, onder regentschap van zijn moeder Amalasantha.
- 534 na de dood van Athalarik huwt Amalasantha haar neef Theodahad.
- 535 Theodahad laat Amalasantha gevangen zetten en kort daarop vermoorden; voor haar dood had Amalasantha contact gezocht met de Oost-Romeinse keizer Justinianus (527-565), die in haar dood een aanleiding ziet om het Ostrogotische koninkrijk weer met het Romeinse rijk te verenigen; zijn generaal Belisarius landt op Sicilië en verovert het in korte tijd (een ander leger bezet Dalmatië).
- 536 Belisarius valt Italië binnen en verovert Rome; Theodahad door de Ostrogotische adel afgezet; Witigis (537-540) koning der Ostrogoten.
- 537-539 na een vergeefs beleg van Rome Witigis naar Ravenna teruggedrongen; een tweede Oost-Romeins leger onder Narses in Italië.
- 539-540 beleg en inname van Ravenna door Belisarius; Witigis als gevangene naar Constantinopel; heel Italië formeel bij het Romeinse Rijk ingelijfd.
- 541 opstand van de Goten in Italië onder Totila: binnen drie jaar heel Italië opnieuw onder Gotisch gezag, behalve Ravenna; terugkeer van Belisarius met verse troepen; Rome wisselend in handen van Goten en Romeinen.
- 549 Belisarius terug naar het oosten (oorlog tegen de Perzen).
- 522 nieuw Oost-Romeins leger, weer onder Narses, trekt Italië binnen; beslissende overwinning bij Busta Gallorum in Umbrië, Totila sneuvelt, Teja koning der Ostrogoten.
- 553 (of november 552) laatste Ostrogotische strijdmacht onder Teja verslagen op de helling van de Vesuvius, Teja sneuvelt. De verovering van Italië heeft in feite de materiële cultuur van de Oudheid aldaar definitief beëindigd: enorme verwoestingen, met name in Rome, Latium, Campanië; ontvolkingen; een verarmd en verpauperd Italië blijft achter.

College 4. Het Oost-Romeinse Rijk van de late 5de tot de vroege 7de eeuw

H13. Herleving van de macht van het Oost-Romeinse Rijk in de 5de en 6de eeuw

- 408-450 Theodosius II, overheerst door zijn zuster Pulcheria en de eunuch Chrysaphios; onder zijn regering bouw van nieuwe muren rond Constantinopel in de jaren 413 e.v.; afkopen van de Hunnen in 422, 434 en 447; korte oorlog met het Nieuw-Perzische Rijk in 421/2 gevolgd door tachtig jaar vrede.
- 450-457 Marcianus; dogmatische twisten binnen de kerk (concilie van Chalcedon, 451).
- 457-474 Leo I; probeert het westen te steunen in 467 (stuurt Anthemius als keizer naar Italië) en 468

(mislukte expeditie tegen het Vandalenrijk); in 471 een tweede en laatste anti-Germaanse zuivering in Constantinopel (vgl. 400): de Alaan Aspar vermoord; recruterings van Isauriërs uit zuidelijk Anatolië in plaats van Germanen.

- 474-491 Zeno de Isauriër keizer (schoonzoon van Leo I); weet de Ostrogoten onder Theodorik in 489 'af te schuiven' naar Italië. Geleidelijk herstel van het Oost-Romeinse Rijk: rijke provincies Syrië en Egypte gespaard voor plunderingen en verwoestingen, op de Balkan herstelt Constantinopel ook enigszins de orde; financieel-economische voorspoed zet zich vooral door onder
- 491-518 Anastasius: slaat een Perzische aanval in 502-5 af; wordt erkend als 'soeverein' door de Germaanse koningen Clovis en Theodorik; laat een ruim gevulde schatkist na.
- 518-527 Justinus I, deelt al spoedig zijn heerschappij met zijn ambitieuze neef Justinianus.
- 527-565 Justinianus: periode van grote machtsontplooiing van het Oost-Romeinse Rijk; Justinianus voert een energieke politiek op verschillende terreinen: wetgeving (het Corpus Iuris Civilis (528-533)); fortbouw in het hele rijk; kerkenbouw (de Hagia Sophia in 537 ingewijd); kerkelijke politiek ter vereniging van de verschillende dogmatische partijen (553 concilie van Constantinopel); veroveringen in het westen: 533/4 het Vandalenrijk door Belisarius veroverd en in het Romeinse rijk geïncorporeerd; 535/6-540 en 541-551 Ostrogotische Italië en Dalmatië veroverd en geannexeerd; 550 een stuk van Zuid-oost-Spanje op de Visigoten veroverd; voorts oorlogen met de Perzen, 527-545; 561-2, brengen ruwweg voortzetting van de status quo maar onder betaling van jaarlijkse tributen aan de Perzen. Tegenslagen: 542 e.v. pestepidemie breekt uit in het rijk met grote aantallen slachtoffers en financieel-economische achteruitgang; invallen van de Slaven op de Balkan sinds 529, met name zeer verwoestend in 540 en 559.
- 565-578 Justinus II; tijdens zijn regering in 568 inval van de Langobarden in Italië die een groot deel van de veroveringen van Justinianus te niet doet; door Justinus gelanceerde aanval op het Perzische rijk loopt op een fiasco uit; Justinus krankzinnig sinds 574 en de regering in handen van Tiberius.
- 578-582 Tiberius
- 582-602 Mauricius (Mavrikios) voert campagnes op de Balkan tegen Slavische invallers en plundrende Avaren (een Turks nomadenvolk dat in 559 aan de Donau was opgedoken); reorganisaties van de keizerlijke bezittingen in het westen in de vorm van het exarchaat van Ravenna en het exarchaat van Carthago.

H14. De antieke beschaving rond het jaar 600: religie en mentaliteit, literatuur en materiële beschaving (de wereld van *Late Antiquity*)

- de grote theologische twisten en hun politieke betekenis (Nestorianen, Chalcedoniërs, Monofysieten)
- het christendom rond 600 en christelijke missionering binnen en buiten de grenzen van het (voormalige) Romeinse rijk
- kerk en staat in oost en west.
- kerkelijke en niet-kerkelijke literatuur; geletterdheid en ongeletterdheid
- scherpe terugval in de materiële cultuur in het westen in vergelijking met twee eeuwen eerder; bloei van kerkelijke kunst (mozaïeken, kerkbouw) met name binnen het Oost-Romeinse Rijk.

H15. De wereld rond de Middellandse Zee omstreeks 600:

- Staten en volken
Noord-Afrika (sinds 534 weer 'Romeins')
het Visigotische koninkrijk
(Ieren en Angelsaksen)
het Frankische koninkrijk
Italië onder Langobarden en Romeinen
de Balkan: Romeinen, Slaven en Avaren
het Oost-Romeinse Rijk
het Nieuw-Perzische Rijk

de Arabische stammen

- Onderlinge betrekkingen buiten raids en oorlogen
economische relaties (Syrische en joodse kooplieden)
culturele (godsdiensdige) relaties
- Eenheid en variëteiten

H16. De grote oorlog tussen het Oost-Romeinse en het Nieuw-Perzische rijk, 604-628, en zijn gevolgen:

- 602 moord op Mauricius, usurpatie van Phocas (602-610)
- bewind van Phocas leidt tot grote onrust in vele steden.
- 604 de Perzische koning Chosroe II begint als wreker van Mauricius een groot offensief; spoedig staan Perzische troepen in Klein-Azië.
- 608 Heraclius, de exarch van Carthago, lanceert een rebellie tegen Phocas en stuurt zijn vloot en troepen te land naar het oosten, waar Egypte zich bij de opstand aansluit.
- 610 de vloot uit Carthago onder bevel van Heraclius (Herakleios / Iraklios), de gelijknamige zoon van de exarch, bereikt Constantinopel; als bevrijder begroet; Phocas gemakkelijk afgezet en daarna terechtgesteld en Heraclius door de patriarch tot keizer gekroond (610-641).
- tot 619 grote tegenslagen voor het Oost-Romeinse rijk: Slaven vestigen zich permanent op de Balkan (tot op de Peloponnesos), in dezelfde tijd opdringen van de Perzen: 613 Tarsus en Damascus veroverd, in 614 Jeruzalem veroverd (relikwie van het Heilige Kruis meegenomen naar Ktesiphon), in 615 inval tot aan de Bosporus, in 619 Egypte veroverd.
- 619-622 voorbereidingen voor het tegenoffensief van Heraclius: vrede (tegen hoge schatting) met de Avaren; legerhervormingen (meer nadruk op gepantserde bereden lansiers-boogschutters); confiscatie van veel kerkelijke schatten.
- 622 en 625 twee uiteindelijk mislukte veldtochten van Heraclius naar Armenië.
- 626 offensief van de Perzen: bezetten Chalcedon aan de Bosporus; Avaren en Slaven vallen Constantinopel van de landzijde aan. Verdediging in handen van patriarch Sergios; sfeer van religieus enthousiasme; Heraclius voert een groot tegenoffensief uit door Armenië en de Kaukasus tot in Mesopotamië: Chosroe in 627 bij Ninive vernietigend verslagen.
- 628 Chosroe door hovelingen vermoord, zijn opvolger staat alle Perzische veroveringen weer af.
- 629 Heraclius keert in triomf in Constantinopel terug.
- 630 Heraclius in Jeruzalem: plechtige wederoprichting van het Heilige Kruis.
- De Romeins-Perzische oorlog gevoerd als een beslissende strijd om het voortbestaan van het rijk en van de met dat rijk verbonden kerk in een geest van patriottisme en religieus enthousiasme. De geweldige inspanning (zeker ook financieel) heeft het Romeinse rijk echter financieel uitgeput. Wanneer de Arabische veroveringen beginnen in 634 blijkt het rijk in de eerste twintig jaar het militaire verzet daartegen maar moeilijk te kunnen organiseren. De dramatische gebeurtenissen bespoedigen radicale karakterverandering van het rijk in de loop van de 7de eeuw. Zijn traditionele tegenstander het Nieuw-Perzische rijk van de Sasaniden is door de nederlaag tegen Heraclius echter nog veel zwaarder getroffen. Na de moord op Chosroe bestijgen enkele koningen in snelle opvolging de troon, maar het proces van desintegratie blijkt niet te keren. Op de Arabische invasie van 634 e.v. weet het Perzische rijk militair geen antwoord te vinden en tegen 650 houdt het definitief op te bestaan, de weg vrij makend voor een uitgestrekt Arabisch-Iraans-islamitisch machtsgebied dat hier de overgang naar de middeleeuwen inluidt.

College 5. De transformaties van de zevende eeuw

H17. De opkomst van de islam en de eerste Arabische veroveringen tot 656

- het probleem van de bronnen; de traditionele (islamitische) versie en moderne alternatieve theorieën

De voornaamste gebeurtenissen (in traditionele datering):

- 622 hidjra van Mohammed naar Medina
- 630 verovering van Mekka
- 632 dood van Mohammed
- 634 begin van Arabische invallen op Byzantijns gebied en in Mesopotamië
- 634 – 644 kalief Omar
- 635 verovering van Damascus
- 636 zware nederlaag van de Byzantijnen in de slag aan de Jarmoek; keizer Heraclius ontruimt Syrië;
- beslissende nederlaag van de Perzen bij Qadisiya
- 638 inname van Jeruzalem
- 639 begin verovering van Egypte
- 642 val van Alexandrië; na de Perzische nederlaag bij Nihawand ligt heel Perzië open voor de Arabische veroveraars (651 laatste Perzische koning op de vlucht gedood)
- 643 Arabieren veroveren Tripoli
- 644-656 kalief Othman
- 647 beslissende overwinning van de Arabieren op de Byzantijnen bij Sufetula (Sbeitla) in hethuidige Tunesië
- 649 landing op Cyprus; begin van de Arabische oorlog ter zee tegen de Byzantijnen
- 650 keizer Constans sluit vrede /wapenstilstand tegen betaling van 1000 gouden solidi per dag.
- 656 moord op Othman, begin van de eerste Arabisch-islamitische burgeroorlog
- Het karakter van de Arabisch-islamitische veroveringen; mogelijke verklaringen voor hun snelle succes.
- Verhouding tussen veroveraars en onderworpen bevolking.

H18. De transformatie van het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk in de zevende eeuw

De keizers

- 610 – 641 Heraclius (Herakleios)
- 641 Constantijn III (Konstantinos) en Heraclonas (Heraklonas), halfbroers, zonen van Heraclius
- 641 Heraclonas
- 641 – 668 Constans II (Konstans, zoon van Constantijn III)
- 668 – 685 Constantijn IV (Konstantinos, zoon van Constans II)
- 685 – 695 Justinianus II (Ioustinianos) (1ste regeringsperiode)
- 695 – 698 Leontius (Leontios)
- 698 – 705 Tiberius II (Tiberios)
- 705 – 711 Justinianus II 'met de afgesneden neus' (2e regeringsperiode)
- 711 – 713 Philippikos Bardanes
- 713 – 715 Anastasios II Artemios
- 715 – 717 Theodosios III
- 717 – 741 Leo III 'de Isauriër'
- militaire reorganisatie: instelling van de Themata (enkelv. Thema) als militair-geografische eenheden: beroepssoldaten met land in de provincies; de militair-strategische situatie en het belang van Anatolië; het Taurusgebergte als grensbarrière tegen de Arabieren.
- factoren die het overleven van het Oost-Romeinse Rijk bevorderden.
- Vergrieksing van het rijk.
- Het Romeinse ('Byzantijnse') rijk wordt homogener (orthodox) en in cultureel opzicht 'middeleeuws'.

H19. Verdere islamitische veroveringen in de zevende en vroege achtste eeuw

- 656 – 661 kalief Ali; Arabische burgeroorlog
- 661 – 680 kalief Moeawiya, begin van de Omayyadendynastie, zetel Damascus
- 667 Arabieren bezetten Chalcedon tegenover Constantinopel
- 678 – 669 en 672 – 674 Arabische aanvallen op Constantinopel
- 680 – 683 tweede Arabische burgeroorlog, 680 slag bij Karbela, dood van Hoesein, zoon van Ali en kleinzoon van de Profeet
- 685 – 705 kalief `Abd al-Malik; Arabisch wordt bestuurstaal, Arabische munten; bouwactiviteit in Jeruzalem
- 698 verovering van Carthago
- 705 – 715 kalief Walid I; verovering van Buchara in Centraal-Azië;
- 711 eerste expeditie naar Sindh (Beneden-Indusdal).
- 711 oversteek naar Spanje en begin van de Arabische veroveringen op het Pyrenees schiereiland
- 715 – 717 kalief Soeleiman
- 717 – 718 mislukt beleg van Constantinopel
- 732 (of 733) slag bij Poitiers; overwinning van de Franken onder Karel Martel
- 740 – 750 opstanden en burgeroorlogen in het Omayyadenrijk
- 750 begin van het kalifaat der Abbasieden, zetel Bagdad (vanaf 762)
- 755 overlevende van de Omayyadenfamilie, `Abd ar-Rahman, sticht het emiraat (later kalifaat) van Cordoba in Spanje
- Vorming van de islam in de periode ca. 650 – 750: verzameling van de Koran; mondelinge overleveringen omtrent de Profeet (ná 750 opgeschreven); afgrenzing van joden en christenen; ideologie van de jihad; onderwerping van ongelovigen en 'mensen van het boek' (dhimma: het statuut aan joden en christenen gegeven), beginnende islamisering (en gedeeltelijke arabisering) van de veroverde gebieden.

H20. Het einde van de culturele eenheid rond de Middellandse Zee en het begin van de Europese Middeleeuwen

- De stelling van Henri Pirenne, Mahomet et Charlemagne (Brusel – Parijs 1937): in West-Europa bestaat de cultuur van de Oudheid in essentie voort tot in de vroege 7de eeuw; de betrekkingen tussen West-Europa en het oostelijke Middellandse Zeegebied (de wereld van het Oost-Romeinse of Byzantijnse rijk) zijn nog niet verbroken, belangrijke goederen als papyrus vinden hun weg naar het westen; pas de Arabische veroveringen en de Arabische piraterij op de Middellandse Zee maken aan die verbindingen een einde en dwingen West-Europa een eigen weg te gaan, afgekeerd van de Middellandse Zee en gekeerd naar de Noordzee, met in de eerste tijd veel minder overzeese handel en minder handel überhaupt, waardoor steden inkrimpen of geheel verdwijnen en de geldeconomie grotendeels door ruilhandel wordt vervangen, met kostbaar perkament in plaats van het goedkope papyrus (hierdoor minder boeken, minder geletterdheid), met sterk gereduceerde contacten met het beschaafdere Constantinopel etc. Daardoor een terugval in cultuur die de restanten van de antieke beschaving opruimt en de Middeleeuwen inleidt. De verandering is te zien aan de verschuiving van het Frankische rijk der Merovingen, dat op de Middellandse Zee gericht was, naar dat der Karolingen, dat georiënteerd is op het Rijnland en de Noordzee (vandaar : Mohammed heeft Karel de Grote mogelijk gemaakt).
- Reacties tegen Pirenne's stelling: een materiële achteruitgang is op verscheidene plaatsen in Europa al vóór de Arabische veroveringen aantoonbaar; de directe economische effecten (ruilhandel e.d.) van die veroveringen zijn door hem overdreven, het hoge peil van beschaving in Constantinopel in tegenstelling tot West-Europa is ook overdreven, want het Oost-Romeinse rijk maakt in de 7de eeuw een eigen 'terugval' in de Middeleeuwen door; bovendien zijn alle verbindingen over de Middellandse Zee niét geheel verbroken en is de betekenis van de Arabische piraterij waarschijnlijk overschat.
- Slotbeschouwing: politiek gezien is het Romeinse Rijk in twee fasen ten onder gegaan: in het westen in de 5de eeuw en grotendeels door interne organisatorische verzwakking (versterkt door ongelukkige externe omstandigheden); in het oosten in de 7de eeuw door externe factoren, te weten de Arabische veroveringen, die het van het grootste deel van zijn grondgebied en van zijn inkomsten beroofden en

daardoor tot een drastische omvorming dwongen, die het Oost-Romeinse rijk tot een nieuwe, niet langer (laat-)antieke, maar middeleeuwse organisatie maakte. Cultureel gezien loopt de laat-antieke fase van de antieke beschaving (3de – 7de eeuw) in de 6de en 7de eeuw ten einde (in Brittannië en Noord-Gallië al in de 5de eeuw, in het zwaar geteisterde Italië in de 6de eeuw, in Spanje en Noord-Afrika in de eerste helft van de 7de eeuw, in het Oost-Romeinse of ‘Byzantijnse’ rijk in de loop van de 7de eeuw). Verantwoordelijk hiervoor zijn politieke onrust, verwoesting en verarming in Brittannië en een deel van Gallië (en de Alpengebieden) als gevolg van de ineenstorting van het West-Romeins gezag in de 5de eeuw; als gevolg van de desastreuze herovering van Italië onder Justinianus gevolgd door de invasie van de Langobarden in Italië in de 6de eeuw; tenslotte als gevolg van de Arabisch-islamitische veroveringen in de overige landen rond de Middellandse Zee in de 7de eeuw. De economische en culturele eenheid van het Middellandse Zeegebied stond vermoedelijk al onder druk rond 600, maar is onmiskenbaar en definitief verbroken door de Arabische expansie. Zonder die expansie zou de laat-antieke cultuur in het Oost-Romeinse Rijk en in delen van Gallië en Spanje waarschijnlijk langer zijn blijven voortbestaan en zou de algehele culturele ontwikkeling van Europa anders en vermoedelijk geleidelijker zijn verlopen. In dat opzicht brachten de Arabische veroveringen snellere overgangen te weeg. Bovenal maakten die veroveringen een herstel en terugkeer naar de laat-antieke wereld definitief onmogelijk door de Middellandse Zee permanent in twee vijandige kampen te verdelen. In de kern is de stelling van Pirenne juist, waar het gaat om het einde van de antieke cultuur. Sommigen willen daar nog aan toevoegen dat het bestaan van de islamitische wereld sinds de 7de eeuw als dé grote vijand van de christenheid op het christelijke Europa in de loop van de eeuwen een duidelijk negatieve invloed heeft uitgeoefend (waarbij gedacht wordt aan de terrorisering van de Zuid-Europese kusten, aan de idee van de heilige oorlog, aan de vanzelfsprekende verbinding van krijgsgevangenschap met slavernij en met anti-zwart racisme, en aan de eis tot dogmatische zuiverheid van de gelovigen door het opsporen van verborgen ‘ongelovigen’ door middel van de inquisitie).

Beknopte bibliografie

- Brown, P., *The World of Late Antiquity. From Marcus Aurelius to Muhammed*, Londen 1971
- Brown, P., *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, AD 200 - 1000*, Oxford 2003
- Burns, T.S., *Barbarians within the gates of Rome. A study of Roman military policy and the barbarians, ca. 375-425 AD.*, Bloomington 1994
- Bury, J.B., *History of the Later Roman Empire*, Londen 1923
- Cameron, Averil, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, Londen 1993
- Demandt, A., *Der Fall Roms: die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, München 1984
- Goffart, W., *Barbarians and Romans, AD 418-584. The techniques of accommodation*, Princeton 1980
- Goldsworthy, A., *The Fall of the West. The death of the Roman superpower*, Londen 2009
- Haldon, J., *The Empire that would not die. The paradox of Eastern Roman survival, 640-740*, Cambridge Mass 2016
- Heather, P., *The Fall of the Roman Empire. A New History*, Londen 2006
- Herrin, J., *The Formation of Christendom*, Princeton 1987
- James, E., *Europe's Barbarians, AD 200 - 600*, Edinburgh 2009

Late Antiquity: A Guide to the Post-Classical World, ed. G.W. Bowersock, P. Brown, and O. Grabar, Cambridge Mass - Londen 1999

MacMullen, R., *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries*, New Haven 1997

Moorhead, J., *The Roman Empire Divided*, Edinburgh 2001

Pirenne, H., *Mahomet et Charlemagne*, Brussel - Parijs 1937

Randsborg, K., *The First millennium AD in Europe and the Mediterranean: an Archaeological Essay*, Cambridge 1991

Scott, E., *Mohammed & Charlemagne. The history of a controversy*, Nashville 2012

Treadgold, W., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997

Ward-Perkins, B., *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford 2005

Wickham, C., *The Inheritance of Rome. A history of Europe from 400 to 1000*, Londen 2009

COLOFON

Home Academy Publishers geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te streamen in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kunt u kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een smartphone of tablet.

Kijk verder op WWW.HOME-ACADEMY.NL

UITGAVE Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 - 37 00 01
E: info@home-academy.nl

OPNAME Sandro Ligtenberg (Gent, oktober 2016)
STEM INLEIDING F.C. van Nispen tot Sevenaer
MUZIEK Cok Verweij
MASTERING Frits de Bruijn
VORMGEVING Floor Plikaar

© Copyright 2017 Home Academy Publishers, Den Haag
ISBN 978 90 8530 164 6
NUR 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.